

גולה וארץ-ישראל

לבעיות האגדריוזציה והטריטוריאליזציה של היהודים בשנות
העשרים על פי התיעוד שנחשף בגניזות הסובייטיות

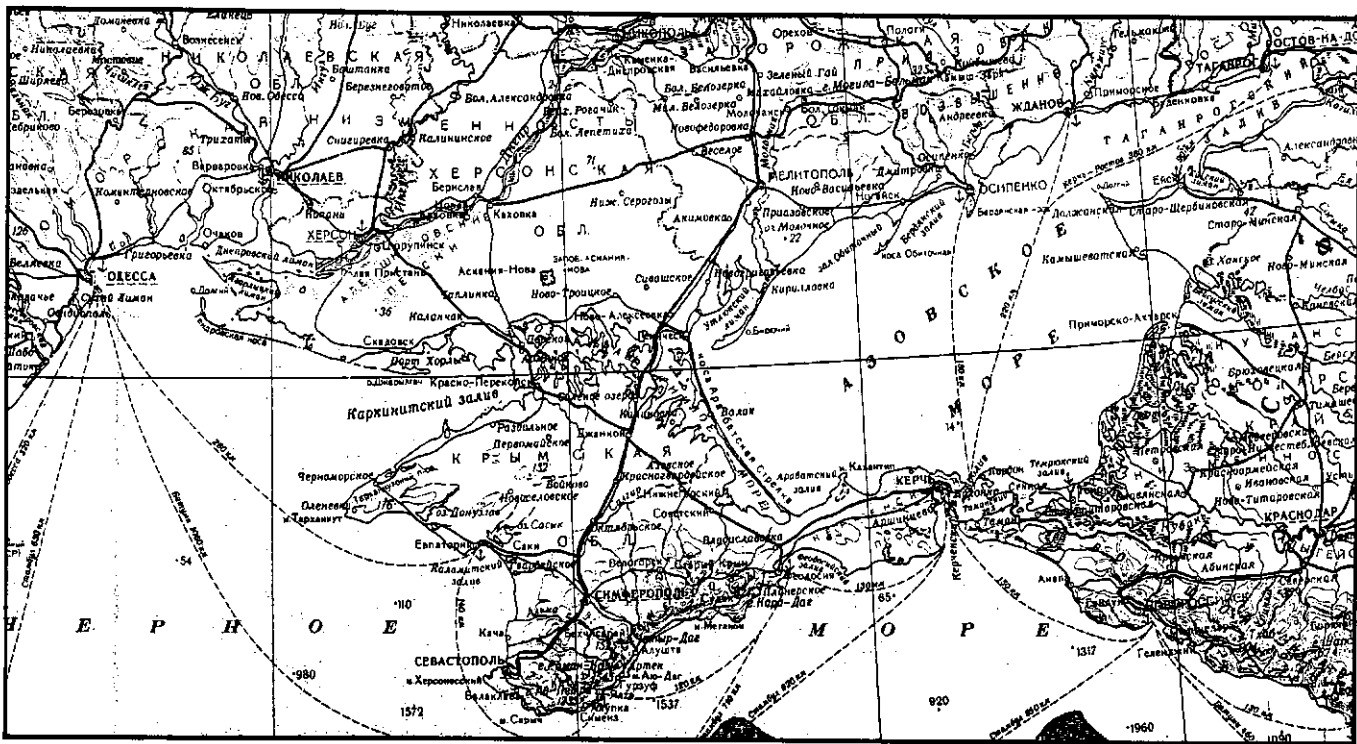
בין המצוקה הכלכלית לבין המצוקה הפוליטית של יהודי רוסיה

מתתיהו מינץ

הלחץ לאגריזציה של יהודי רוסיה הסובייטית בשנות העשרים הראשונות של המאה
נצטייר במחקר כניסיון של הסתגלות היהודים לתנאים החברתיים והכלכליים, שנכפו
עליהם עם שינוי המשטר ברוסיה. ידענו גם ידענו שהיה לתהליך, בורזומנית, גם היבט
אידיאולוגי-פוליטי, שנגע לשאלות היסוד של הקיום הלאומי היהודי ברוסיה
הסובייטית.¹ מה שנעלם מאתנו, שהתהליך היה לכוזה לא בדיעבד, מתוך אבק של
אופורטוניזם או מטעמי נוחות טאקטית, אלא מלכתחילה. היבט זה, שרבים נטו לגמדו
או להטיל ספק בכנותו,² היה ארוג ללא הרף בתוך השקלא וטריא הציבורי שמסביב
למאמץ האגריזציה, ולהערכתו סיפק לה את המניע העיקרי. ואכן אחת השאלות
הקרדינליות שאנסה לבחון להלן תהיה משקלם, או לחלופין עדיפותם, של האספקטים
הלאומיים הפוליטיים על פני האספקטים הפרגמטיים של תיקון מצבם הכלכלי של
המוני היהודים.

אין ספק – ואת זה מאשרים המקורות שהיו גנוזים בפנינו – שסביב לקומפלקס
הבעיות הוזה התנהל עימות בלתי פוסק. הוא לא נעלם מעינינו גם קודם לכן, אלא
שלא ידענו לאתר את מקומו ואת היקפו, וגישינו באפלה בכל הכרוך באיתור
הגורמים שהפעילו לחצים. ככלל לא היטבנו לנחש את הקשרו ההיסטורי הקונקרטי;
בעיקר לא נטינו להאמין בכוונות משנחשפו בפנינו. על שום כך לא יכולנו לצייר
תמונה קפדנית, ובעיקר לא השכלנו לזהות זיהוי מדויק את הנפשות הפועלות. בכל
הנוגע ללגיטימציה האידיאולוגית, גיששנו אחריה ב'חיבורים התיאורטיים' של סטלין,

1. עסקו בנושא בהרחבה ובכלי מחקר היסטוריים: מ' אלטשולר, הייבסקציה ככרית המועצות
1918–1930: בין לאומיות לקומוניזם, תל-אביב 1981, עמ' 190–208, 342–357; Z.Y.
Gitelman, *Jewish Nationality and Soviet Politics: The Jewish Sections of the
CPSU, 1917–1930*, pp. 379–440
2. כוונתי לבעלי הפלוגתא הציונים שהוקיעו את המפעל כתרמית אחת גדולה.

מפת קרים והמחוזות הסמוכים באוקראינה

ועל ידי כך לא זו בלבד שדחקנו עצמנו למבוי סתום של שגרה דוקטרינרית, אלא גם דנו את עצמנו לגמיכות רוח כנועה,³ ולא יכולנו לחשוף את מלוא מגווי החשיבה שליוו את הנושא וכיצד טופל. רק כעת נוכל אולי לאתר בדיוק את מוקדי התמיכה לעומת מוקדי ההתנגדות. רק כעת נוכל אולי להשיג את טיבן האמיתי של הקונסטרוקציות הרציוניות שבאו לשרת תכלית לאומית יהודית - ואני מדגיש: תכלית לאומית - במסגרת הדוקטרינה הממלכתית הסובייטית.

היום ברור לרבים, רבים מאוד, שמה שנקרא מהפכת אוקטובר 'המשחררת' לא היה אלא קטסטרופה שניחתה על עמי רוסיה והביאה אותם לחורבן חברתי, לפיגור טכנולוגי ולדלות מטריאלית. הציבוריות היהודית הייתה בין קורבנותיה המובהקים. המהפכה הבולשביקית גלגלה על היהודים חידלון חברתי וכלכלי שלא ידעו כמותו עד אז והפכה אותם, בכל מקום שאליו הגיעה, בן-לילה, לאבק אדם, לציבור שנתב חייו נטרף ללא סימן דרך.

'הקומוניזם הצבאי', שבדמותו גתייצג המשטר בשנותיו הראשונות, חתר (בין היתר) להשליט מערכת-משק כפופה לפיקוד דמוי-צבאי ולטלטל, בשיטה של גיוס לעבודה, אוכלוסיות כפריות אל הערים לצורך תפעול התעשייה. השיטה הייתה עקרה מעצם מהותה, והורתה על העיוורון ועל שגיון הנפש של מתכנני המערכת. היא כשלה לאלתר, ואולם הנזק שהסבה, מלחמת החורמה שלחמה במסחר, בתיווך ובמלאכה הפרטית, בליווי תעמולת ההוקעה שלוחת הרסן, הוסיפו לקעקוע של כל הסטרוקטורה של החיים היהודיים. העיירה היהודית הפכה לשממה כלכלית ותושביה נעו כצל אדם בתוך תלל ריק.

מדיניות הנא"פ (ה) מדיניות (ה) כלכלית (ה) חדשה-NEP) בישרה תמורה ויצרה תקוות לשיבה לשפיות דעת ולנורמליזציה. לא כאן המקום לבחינת הנושא הפרטיו. אליבא דענייננו, די אם אומר כי בשל האופי הזיגוגי של המדיניות לא יכלו תושבי הערים להפיק ממנה תועלת קבועה ועומדת, והברכות המצופות נתפוגגו והלכו. במקום לעודד את היוזמות בלמה אותה המדיניות הקונקרטי וממילא לא תרמה תרומה משמעותית לפתרון בעיות האבטלה ההמונית במקומות היישוב הצפופים יחסית. מפעלי התעשייה, שתוקצבו על ידי הרשויות הממלכתיות, לא מוקמו באזורים אורבניים קיימים, לא ניצלו את התשתית הקיימת של התחבורה, של הדיור והשירותים ושל המיומנות המקצועית. הסבת התעשייה למחוזות חדשים, רחוקים, לא פתרה אפוא את בעיות האבטלה באזורי היישוב המסורתי. ממילא הייתה פגיעת המדיניות הזאת קשה ביישוב היהודי, מה גם שמי שהיו פועלים מקרב המובטלים או איכרים קדמו בתור לקבלת עבודה, לכשתודמן, לעומת היהודים, שנמנו ברובם עם

3. כוונתי לספרות האידיאולוגית של השמאל הציוני-סוציאליסטי, שטרח ליישב את התורות ברבר הלאומיות של מי שנקראו 'אבות המארכסיזם' עם האתוס הלאומי היהודי, שניצב בניגוד משווע אליהן. על רקע זה צמחה ופרחה ספרות אפולוגטית מחד וספרות ניהיליסטית מאידך. ראה: מ' סנה, סיכומים בשאלה הלאומית לאור המרכסיזם-לניניזם, תל-אביב 1954.

המעמדות 'הבורגניים' ונכללו בין 'נטולי הזכויות', שזכאותם הוכרה כאחרונה בתור.⁴

כבר במרוצת 1919 לא יכלה שלא להגיע השתדלות מרכזית למציאת פתרונות למצוקת היהודים. קדמו לכך נסיונות של משפחות יהודיות להתלכד בקואופרטיבים לייצור חקלאי. ארטלים חקלאיים אלה, שנולדו חדשות לבקרים, השתמשו בקרקעות שהיו בתחום שיפוטן של ערים או בחצרות האחוות שהאיכרים גמנעו ליטול אותן לעצמם.⁵ נסיונות אלה, שהתמקדו בביילורוסיה, ובביילורוסיה בלבד, היו מועטים יחסית, אף שההנהגה הסובייטית היהודית ניסתה לנפח את ערכם כמבשרי תהליכים אוביקטיביים, ולהציגם כדגם אפשרי לפתרון. בחדרי חדרים, ולמי שחשוב היה לו לדעת את הדברים כהווייתם, התברר מהר שלא קיים בסמוך ליישובים היהודיים מאגר קרקעי של ממש לשם טיפוח תקוות לחקלאות יהודית המונית. יתר על כן, כל גידול משמעותי בהיקף התופעה יהיה בעוכריה, שכן יעורר עליו את חמת זעמם של האיכרים הרואים בהתנחלות יהודית על הקרקע - ואפילו בעצם ההיזקקות לפרנסות חקלאיות - הסגת גבול.

עם התנועה להיאחזות בחקלאות, ויהיה היקפה אשר יהיה, נחשפו מחדש ולאטור המגבלות האוביקטיביות, שהלכו ונעשו בשלב זה חריפות יותר. התקווה להימצאותן של קרקעות פנויות הייתה עוד שריד גלעג של מיתוסים אידיאולוגיים, שטופחו בשקידה במסגרת האתוס המהפכני של הס"ר. עתודת הקרקע החקלאית, כלומר זו הומינה לניצול מידי או בטווח זמן סביר, הייתה מועטה יחסית, וזאת שהייתה פוצלה כבר וחולקה בעידן הקומוניזם הצבאי.

להתרוצצות הקדחתנית אחרי הקרקע גלווה מיד אספקט לאומי חריף ומאיים. בתקופת הנא"פ נעשו האיכרים מקרב המיעוטים הלאומיים, ולצדם האינטליגנציה הלאומית, קנאים לא רק לערכי תרבות לאומיים וסממני שלטון ריבוני (עובדות שהמחקר הרבה להירש להן) אלא גם לשלמות הטריטוריות שהוקצו להם במסגרת ההסדרים של הגבולות הפורמליים עם הקמתה של ברית-המועצות, וגם - וזה עיקר - לאופי הלאומי של הקניין על הקרקע, והקפידו לראות בקרן הקרקעות של הרפובליקות שלהם את עתודת הקרקע הלאומית שלהם. יתר על כן, הפיתוח התעשייתי המועט באזורי הרפובליקות במערב - אזור החופף, כידוע, את תחום-המושב היהודי לשעבר, כלומר אוקראינה וביילורוסיה - הגביר והעמיק את קשיי העיר לקלוט את עודפי האוכלוסין ובכך הותיר את הריבוי הטבעי בכפר ומיקד בדיעבד את בעיית עודף האוכלוסיה בהיזקקות לקרקע. שהרי באין תיעוש ומודרניזציה הפכה הקרקע לערך שאין שומטים אותה בשום מחיר.

4. כאן גם טמונה הסיבה לנכונות היהודים להשתלב במנגנוני המינהל הממלכתי, שנתרוקנו משכבת הפקידות המסורתית הרוסית, ולזרימתם הסוחפת למוקדים האדמיניסטרטיביים של המדינה הסובייטית. השתלבות זו נתפסה כדרך נאותה וידידותית מאוד להיפטר מן הסטיגמה 'הבורגנית' ומן הסטטוס של 'נטולי זכויות'.

5. ב' רובשטיין, 'יידישע ערד ארבעט קאמונעס: די קאמונע פון חיסלאוויץ', די קאמוניסטישע וועלט, 2 (יוני 1919).

לית מאן דפליג, שאובייקטיבית היה לטריטוריות של ברית-המועצות פוטנציאל אדיר של קרקע חקלאית, גם ללא אזורי הטייגה והטונדרה. ברצועות האקלימיות הגווחות ליישוב בני-אדם עמדה לרשות האוכלוסייה עתודת קרקע אדירה, אם וכאשר יושקע בה מאמץ לשיבוח ולהכשרה. המשמעות המעשית הייתה ניתוב עתודות הון וכוח עבודה מיומן לאיתור אזורים וקרקעות שבהם ניתן לבצע פעולות בירוא, ניקוז וטיוב, כדי להכשיר תשתית להתנחלות המונית. תכנון כזה היה תלוי בניוס הון להשקעה, והמדינה חסרה הון. את מה שהיה לה או שיכלה לגייס, העדיפה להשקיע בפיתוח תעשייתי, שבו היו טמונים, לפי שיקוליה, יתרונות כלכליים של ממש, ובעיקר יתרונות פוליטיים. ואכן רק פיתוח תעשייתי הבטיח תעסוקה להמוני פועלים ברוסיה, שנתפסו על פי ההלכה המארקסיסטית כעורף של המשטר. ואמנם מי שנגעו לבעיה וטיפלו באיתור שטחי קרקע לצורכי הרחבת הבסיס החקלאי היו מודעים לדילמה, הבינו את חריפותה ועמדו על הקונטרוברסליות הטמונה בה.

ברם הגורמים היהודיים, אף שהיו מודעים לפרובלמטיות הזאת ולמערכת הניגודים הפוליטיים והאידיאולוגיים הכרוכה בה, איתרו בה אלמנטים שעליהם ניתן יהיה לבסס יעדים מרחיקי לכת וחיוביים לפרספקטיבת ההתנחלות היהודית הקומפקטית, קרי הלאומית. העובדה שלא נרתעו ולא קיפלו דגליהם חוזרת ומלמדת על הדבקות ברעיון השוויון הלאומי הממלכתי כתנאי לפתרון מכלול הבעיות הלאומיות של העם היהודי גם ברוסיה הסובייטית. להלן נעקוב אחר הצעדים האידיאולוגיים והמינהליים, שנעשו כדי לקרב להבנת הדרגים הקובעים מספר עקרונות לפתרון הבעיה היהודית, כפי שנצטיירה בעיני המציעים במחצית הראשונה של שנות העשרים.

תזכירים לא מעטים נתחברו כדי לקדם שיקול דעת ודיונים באשר למצבם של היהודים בשנים הראשונות של השלטון הסובייטי. שניים הם סוגי התזכירים שעסקו בבעיית הסבתם של היהודים אל עבודת האדמה. האחד, תזכירים שלהלכה התמקדו בבעיות המצוקה הכלכלית הדחופה, הציגו את גורמי ההתרוששות היהודית וחתרו לפותרה על ידי הסבת היהודים אל החקלאות. השני אלה שראו לנגד עיניהם את המצוקה הפוליטית והטעימו תכליות פוליטיות בפרספקטיבת ההתנחלות. כוונתי למי שהבינו שאין בשוויון הזכויות האזרחי שהוענק ליהודי רוסיה הסובייטית כדי להביאם למצב של שוויון פוליטי אמיתי עם כל יתר האומות הסובייטיות. לא נובע מזה שמי שניסחו את התזכירים מן הסוג הראשון לא גילו עניין ביעדים הפוליטיים-הלאומיים או אפילו התנגדו להם. על פי רוב הייתה כאן הסתגלות לפאראמטרים שהוכתבו לדין בשלבים השונים, ובדרך הטבע זהירות שהכתיבה פה ושם הפרדת פונקציות.

בעל התזכירים ה'כלכליים' היה יואל גולדה, איש מרכזי באורט הרוסי, אשר פעל מתוך תיאום עם הלשכה המרכזית של הייבסקציה וניסח טיעונו מתוך רלוונטיות לציפיות שרווחו בקרבה.⁶ את תזכירו הראשון הגיש גולדה בעצה אחת עם

6. יואל (יולי) גולדה היה יליד פולין. לפני מהפכת 1905 דבק בפועלי-ציון, היה מקורב ליעקב לשצי'נסקי, מנהיג החוג של פועלי-ציון בווארשה, והלך יחד עמו אל המפלגה הציונית-

שמעון דימנשטיין,⁷ שעמד בראש הקומיסריון לעניינים לאומיים יהודיים, כבר ביוני 1919. העיתוי היה אומלל, שכן תחום שליטתה של הרפובליקה הסובייטית הלך והצטמק עם התקדמות צבאות דניקין לעבר מוסקווה. את התזכיר השני ניסח גולדה כעבור ארבע שנים, במאי 1923, כלומר בעיצומו של הנא"פ. גם הפעם לא נעשה הדבר ללא ידיעתו של ש' דימנשטיין.

את הסיבות למצבם העגום של היהודים מיקד התזכיר הראשון בשלושה ספק גורמים, ספק הנחות.⁸ ראשית, ריכוזם בעיירות והתמקדותם במלאכה ובמסחר ועיר היו פונקציה של המדיניות של הצארים, שדחקה את היהודים לעיירות וחסמה בפניהם את הדרך לכפר ולחקלאות. בדיעבד צוירה העיירה כמחיצה של פיגור, התרוששות וניוון, שהמסטר החדש נתבע לתקן את עיוותיה. הקונצפציה הזאת, שמקורה בדימויים הנארוודניקים והס"ריים על אודות ההתפתחות הרצויה של רוסיה כמדינה אגררית, לא הבחינה בדינמיקה הטבעית של הארץ לקראת קפיטליזם ומודרניזציה, שהפכה את העיירות למרכזי קניות ואת היהודים שחיו בתוכן לנושאי הפיתוח הקפיטליסטי, אף אם היה פה ושם ראשוני ופרימיטיבי.

שנית, עם המהפכה נטלו האיכרים את הקרקע, והפועלים השתלטו, כביכול, על בתי החרושת. ככה טולקה ובטלה המערכת הקפיטליסטית הרוסית. לא כן דלת העם היהודית שנתורה בעיירות. ניטל ממנה התפקיד המשקי ולא נמצא לה בסיס תעסוקתי חלופי.

שלישית, לנוכח המצב האומלל לא נותר לאוכלוסייה היהודית אלא להסב עצמה אל החקלאות. ואכן הופיעה בקרבה דינמיקה אובייקטיבית של לחץ להיאחז בעבודת אדמה. מגמות אלה צריכות להנחות טבעית את הדיון הציבורי לגבי איתור הנתב שיש לגשש בו אחר פתרונות למצוקה. בהקשר זה טרח גולדה להדגיש, שהתהליך כבר הוליד קומונות וארטלים בי כמה עשרות נקודות, כפלכי מינסק, הומל ובפלכים השכנים.⁹ בכל הקשור לאזורי ההתנחלות רמז גולדה מחד, ש'בקרב העיירות היהודיות מצויים אדמות חופשיות שאינן מעובדות כלל וקנייני האחוזות לשעבר

הסוציאליסטית, שנתגבשה בראשית 1905. בתקופת השפל הפוליטי שלאחר המהפכה למד אגרונומיה מחוץ לרוסיה ועם סיום לימודיו נתבקש על ידי ארתור רופין לנהל את חוות כנרת. עם התמורות הארגוניות שחלו בחווה ב־1911 חזר לרוסיה והשתלב בפעילות של אורט. לאחר המהפכה הבולשביקית קיים קשר הדוק אל הקומיסריון היהודי וכאיש אמונו נתמנה לנהל את אורט הרוסי שנותק פורמלית מאורט העולמי, שהנהלתו נעתקה באותו זמן לברלין. ראה: א' מוניץ, ארגוני 'אורט' בכרית המועצות בשנים 1917-1938, תל-אביב 1981, עמ' 12.

7. שמעון דימנשטיין, חניך ישיבת וולוויץ שהתפקד והצטרף אל הבונד ומהם עבר אל הבולשביקים. לאחר המהפכה הבולשביקית היה חבר בקולגיה של הקומיסריון לענייני הלאומים (נארקומנאץ) וממלא מקום של סטלין. כל ימיו גילה עניין בעבודה יהודית והיה מעורב בכל הכרעות החשובות. נספה בטרור של שנות השלשים.

8. Yu. Golde, Zemelnoe ustroistvo trudiaschchikhsya evreev, Moskva 1925 [להלן: גולדה]. הנוסח המקורי המלא: RCKhIDNI, fond 445, o.l d.l

9. גולדה, עמ' 46.

המתאימים לחלוטין לסדר עליהם את דלת־העם היהודית,¹⁰ ואולם מאידך בכללה בתזכירו גם אופציה, חבויה היטב ומצועפת, על התנחלות מרוכזת:

השאלה אם להעדיף ארגון קומונות יהודיות וארטלים במקומות שבהם מרוכזים המונים יהודיים, או אם להעתיקם וליישבם באזורים בלתי מיושבים שייקבעו מראש, יש להותיר כפתוחה עד שיתברר בתהליך הבנייה, איזו מן השיטות תכליתית יותר.¹¹

גולדה נמנע לדבר במפורש על הצורך בהתנחלות יהודית קומפקטית. על פניו אמר התזכיר, שעיקר מעייניו מכוונים לסידור יהודים בפרנסות חקלאיות והאדמות צריך שיימצאו בסמיכות הבלתי אמצעית של העיירות היהודיות. אולם בהציגו את האופציה להתנחלות יהודים באזורים בלתי מיושבים שייקבעו מראש, ניווט המחבר את נמעניו למחשבה שלמעשה אין קרקעות פנויות בקרבת ערי היישוב היהודי, ואפילו יהיו, הן לא יעמדו לרשות ההתנחלות היהודית. ועל כן לא יהיה מנוס אלא לחפש את השטח באזור פנוי מיישוב, אזור שצריך יהיה לפתחו ולהכשירו. או אז תתמצה הסוגיה בראש ובראשונה בבעיית גיוסו של ההון שיועמד לרשות הפרויקט. את ההון הזה לא ניתן יהיה לגייס בעיירות היהודיות; צריך יהיה לחפש אותו בחו"ל ... הצגת העניין כך בעיצומו של מה שנקרא 'הקומוניזם הצבאי' לא יכלה להיעשות בריש גלי. היא נדונה להיות כמוסה עמו, ולא רק עמו, שכן היה חשש לפרוש אותה קבל עם ועדה בטרם בשלו התנאים לניסוחה הגלוי.¹²

ואכן נסיבות שונות לחלוטין הולידו את המסמך השני של גולדה במאי 1923. זו הייתה תקופת הנא"פ. המסמך מקורו בהרצאה שגולדה השמיע במפגש שזומן על ידי הנהלת אורט, לדיון בשאלות התיאום של פעולות החברות הציבוריות היהודית במישור הסיוע לדלת־העם היהודית ברוסיה.

הפעם לא ראה גולדה חובה לעצמו להפליג לביתוחים פוליטיים וחברתיים. הוא פתח לאלתר בחזרה אל הקביעה, שקיימת תנועה סטיכית של הליכה לחקלאות והיא מלמדת על רצון המונים. יצירת זיקה תכליתית מאורגנת בין ההמונים היהודיים לעבודה חקלאית היא אקטואלית וחריפה והיא למעשה ציווי אידיאולוגי. והנה לשונו:

10. שם, עמ' 48.

11. שם, עמ' 52.

12. הערכה זאת מתחזקת גם כשאנו מעינים בהחלטות הקומיסריון לענייני החקלאות של הפרוצציה הרוסית מה־12.7.19. שנוסחו כתשובה לתזכירו של גולדה. הקומיסריון ראה צורך לעודד יישוב יהודים על הקרקע, אבל שלל המלצה בדבר ארגון קומונות וקואופרטיבים חקלאיים יהודיים 'בעלי תכונות ספציפיות'. לכאורה לשון סתומה. אין לפרש אותה כביסוי להתנגדות ליישוב היהודים על הקרקע בקואופרטיבים ובקומונות של יהודים בלבד. שכן אין להעלות על הדעת, ואין לכך שום עדות מסייעת, שבשלב הזה נשקל עירוב יהודים עם כפריים לא יהודים. מה גם שרבו העדויות ההפוכות על עוינות של כפריים לא יהודים כלפי יהודים שביקשו להיאחו בכפריהם. 'ספציפי' רומז אפוא, להערכתך, לאותן תוכניות מרחיקות לכת הווקקות לפתרון ספציפי של השאלה היהודית בכלל. שם, עמ' 56.

2. המשיכה של ההמונים היהודיים לעבודת האדמה ותנועת ההתנחלות היהודית, שכבר החלה, אינן תופעה מקרית. זו תופעה שיש לה שורשים בריאיים, היא מתפתחת לפי שורת הקדמה החברתית ונענית לאינטרסים של פיתוח כוחות הייצור של הארץ. ומכאן:

4. יש לחשוף את מהות התנועה, ליטול את ההנחיה עליה על מנת שהתנועה הסטיכית תשתלב בערוצים של התנחלות מתוכננת ועל מנת להביאה לתיאום עם מדיניות הקרקע של הממשל הסובייטי ותוכניות הבנייה האגררית של הרפובליקות הסובייטיות.

12. באשר לאזורי ההתנחלות, ייקבע סדר עדיפות כדלקמן: א. יישובים יהודיים חקלאיים קיימים ינוצלו בדרך של עיבוי האוכלוסייה הוותיקה ובדרך האינטנסיפיקציה של המשק. ב. חלקות סמוכות וממוקמות קרוב ינוצלו בדרך של התיישבות נגזרת ועל ידי גיבוש יישובי בנות. ג. חלקות קרקע פנויות המשתרעות קרוב למרכזים יהודיים ולשווקים כמו למשל אזורי דרום-מזרח, חופי הים השחור, קרים ועוד. ד. אזורים בלתי מיושבים רחוקים יותר.¹³

הגדרת אזורי ההתנחלות, אף שהיא נשמעת בלתי בהירה בחלקה, הייתה מכוונת היטב לתכלית שעליה רמזתי כבר. גולדה חתר למצות את פוטנציאל העיבוי וההרחבה היישובית של אדמות הכפרים היהודיים בפלך תרסון, שבכל תוכנית היו צריכים להפוך לאבן הפינה של אזור היישוב היהודי הקומפקטי. סעיף ג, אף שלשונו מעורפלת קמעה, רימז לאזורי דרום-מזרח ולחופי הים השחור. הכוונה לאותו אזור עצמו, בלי לומר במפורש שאלה שסחי אוקראינה הדרומית, שלחופי הים השחור. קרים לא עוררה בעיות, אם כי לא היה ניסיון להגדיר הגדרה קפדנית לאיזה אזור בקרים מתכוונת התוכנית. שאלה בפני עצמה היא איתור השטחים הרחוקים יותר, ועל כך להלן.

עד כאן התזכירים של גולדה. נוסחם היה ידוע לנו עוד לפני שנפתחו הארכיונים הסובייטיים. את יעדם הפוליטי הסקנו על דרך הספקולציה. אולם לאחר פתיחת הארכיונים נתגלתה לפנינו שורת תזכירים המסיבים את הדגש למומנטים הפוליטיים וממילא מסבירים את אשר היה כמוס בתזכירי גולדה. אתחיל מתזכירו של אברהם בראגין, שהוגש בנובמבר 1923.¹⁴

13. שם, עמ' 60.

14. בחטיבת הקומס בארכיון הממלכתי המרכזי במוסקוה: GARF f. 7541, o.1, d. 17, כותרת התזכיר: Dokladnaia zapiska. ב'1924 פרסם בראגין יחד עם מיכאיל קולצוב חוברת שנגעה לאותו נושא עצמו, אם כי לא חפפה את הטיעונים שהועלו בתזכיר: Sud'ba yevreiskich mass v Sovetskom Soyuze, Moskva 1924. אברהם בראגין נמנה עם צעירי-ציון ביקאטרינוסלאוב, השתלם בכלכלה חקלאית ולאחר המהפכה הופקד על ענייני החקלאות בבראבדה. היה בין מארגני התערוכה החקלאית במוסקוה ב'1923 וסדר הרבה

לאחר שעמד על עוינותו ומסויגותו הטבעית של המשטר מן התעסוקות היהודיות; ומכאן להעמקת הניגודים בין העיר לבין הכפר בחסות המדיניות לעידוד הקואופרציה; והלאה על המחויבות הבסיסית להבטיח בדחיפות פתרון קיומי מניח את הדעת ליהודים, מחויבות שהממשל הסובייטי לא יכול להתנער ממנה, עבר בראגין לדון באספקטים הפוליטיים של הבעיה. וכך נשמעה נוסחתו:

בפנותנו להיבט הפוליטי הנוגע לאוכלוסייה היהודית בברית-המועצות נחזק לציין שהשלטון הסובייטי עשה ניסיון לפתור את הבעיה בדרך עקרונית על ידי הצבת הלאומיות היהודית בתנאים לאומיים פוליטיים שווים עם כל יתר האוכלוסין של ברית-המועצות (למשל ההצעה בדבר ייסוד רפובליקה יהודית-ביילורוסית [ההדגשה שלי - מ"מ]).¹⁵ ואולם ההצעה לא מומשה, ככל הנראה בשל כך שבצד פתרון השאלה הלאומית הפוליטית של המוני העמלים היהודים לא הייתה מוצאת את פתרונה השאלה הכלכלית-חברתית.

לפנינו גילוי מדהים: בניגוד לפרשנות המקובלת השלטון הסובייטי אמנם הסב, ואף מוקדם מאוד, תשומת לב לבעיה הלאומית היהודית וניסה לפתרה פתרון עקרוני על ידי הצבת הלאומיות היהודית בתנאים לאומיים פוליטיים שווים עם כל יתר האוכלוסין של ברית-המועצות על ידי שהעלה את ההצעה בדברי ייסוד רפובליקה יהודית-ביילורוסית. כלומר השלטון הסובייטי שקל להשוות את מעמדה הפוליטי של הלאומיות היהודית עם מעמד יתר האומות על ידי אקט של הפיכת היהודים לאומה ממלכתית שותפה עם הביילורוסים ברפובליקה הביילורוסית. אינני רוצה להיכנס לבחינת הריאליות שבתוכנית. בשלב זה חשוב לקבוע שההכרה בנחיצותו של פתרון ממלכתי, דהיינו טריטוריאלי, של השאלה היהודית היא שהנחתה את הצמרת הפוליטית הסובייטית.

מעניין גם לתת את הדעת לעילת ביטולה של ההצעה. התזכיר טוען שהתוכנית לא מומשה בשל העובדה שחרף פתרונה של השאלה הלאומית-פוליטית, כלומר הממלכתיות, לא הייתה נפתרת השאלה הכלכלית-חברתית של המוני העמלים היהודים. כלומר ביילורוסיה לא הייתה מסוגלת לשמש מקלט להמוני היהודים שהיו שואלים לחסות מדינתם בכל הקשור להבטחת קיומם הכלכלי ובטחונם הפיסי. בלשון אחרת, בראגין ידע כי בחוגי השלטון הניחו כטבעי שהיהודים שניזקו על ידי תקנות המשטר וזכרו היטב את אימת הפרעות יבקשו את הפתרון למצוקותיהם הכלכליות

כדי להקים בה פינה יהודית וגם ארץ-ישראלית. מיכאיל קולצוב (פרידליאנד) התפרסם מאוחר יותר כעיתונאי שסיקף את מלחמת האזרחים בספרד. נקרא לחזור למוסקוה, ושלא כאיליה ארנבורג, שאף הוא היה כתב בספרד, הוצא להורג בטיהורי שנות השלושים. סביר להניח כי היה מעורב בפעילות ציונית ערב המהפכה.

15. אין בראגין אומר מתי הועלה הרעיון, באיזה פורום, ממלכתי או מפלגתי, ועל ידי מי. אני משער כי הצעה מסוג זה הייתה עשויה לעלות בשנת 1920, כשנדון מעמדה הפוליטי של הטריטוריה הביילורוסית.

והלאומיות במדינה היהודית. הנה כי כן בראגין ראה לנגד עיניו את סכני קיומם של היהודים האוקראינים, שיזרמו בהמוניהם לרפובליקה החדשה המשותפת כדי להפיג בה את החרדות שליוו אותם מאז 1919.

מכל אלה הסיק בראגין שעל השלטון הסובייטי להבין כי הישג סביר יימצא בפתרון המצרף את שני הרכיבים של הבעיה כפי שהוצגה, 'על ידי יצירת אזור יהודי חקלאי מיוחד בשטח של הברית'. בהתלהבותו נסה גם להאמין כי בתוך ארבע שנים, כלומר עד ליובל העשור של השלטון הסובייטי (1927), יוכלו המושבות החקלאיות להוכיח את עמידותן וניתן יהיה להגדירן כמחוז יהודי אוטונומי מיוחד. האזורים הטבעיים לצורך יצירת מחוז אוטונומי כזה, אליבא דבראגין, היו אזורים קרים הצפוניים, הרצועה הערבית של אוקראינה והחופים של הים השחור עד לגבולה של אפחזיה. במרחב כזה יימצא מרכז התרבות של המחוז באודסה, המרכז התעשייתי בצ'רנומוריה, החקלאות של גידולים מיוחדים תהיה בקרים, ומשק התבואה וגידול הבקר יתרכזו במושבות שבערבות באוקראינה. המפעל תבע שקרן הקרקע למתנחלים בעתיד תועמד על שיעור שאיננו קטן ממיליון דיסאטינות. בראגין הטעים, ואל נכון ידע על מה הוא מדבר, כי באזורים שנמנו יש אדמה חופשית בכמות שהיא לפחות כפולה מן הכמות הנדרשת למפעל יישובם של היהודים על הקרקע.

13. קרן קרקע בממדים כאלה תאפשר להסב אל החקלאות עשרות, אם לא מאות אלפים של משפחות מבין אוכלוסי העיירות המתנוונות באוקראינה ובמחוזות המערב השרויות בתנאים של ניוון והחסרות אלטרנטיבה אחרת לעבור לעמל יצרני, ולהפוך לאזרחים סובייטים מועילים. אזורים אלה הם אזורי פיתוח של גידולים חקלאיים מיוחדים, גפנים, גידולי סבך וכדומה. ודווקא סוגים אלה של תרבויות גידול חקלאיות מתאימים במיוחד להרגלים ולמיומנויות השכליות של המוני העמלים היהודים. העובדה מוכחת על ידי גידול הגפנים בידי יהודים בגליציה, בבסרביה ובפלסטניה.

את המקורות האדירים (עשרות מיליוני דולרים, להערכת בראגין), הנחוצים למימוש התוכנית, ניתן להשיג בתיווכם של ארגונים יהודיים אמריקניים ואירופיים (ג'וינט, יקו, הוועד לשיקום בלונדון¹⁶ וכו').

17. המימוש הסכני של התוכנית ייראה כדלקמן: קרן הקרקע והמקורות הכספיים יופקדו בידי רשות מיוחדת, שתוקם במיוחד לצורך זה על ידי הצי"ק [הוועד הפועל המרכזי] של הברית. כיו"ר של הרשות צריך שתשמש אישיות ממשל אוטוריטיבית ביותר בברית המועצות ובחץ לארץ, כאחד. בצוות

16. הכוונה ליוזמה של הג'וינט לסייע פיננסית לקהילות היהודיות באירופה לשקם עצמן על ידי מאמץ עצמי. הפעילות הזאת כונתה רקונסטרוקטיבית. הרברט להמן ייסד ב־17.6.21 את ה־Economic Reconstruction Committee כרשות מייעצת למרכיבים הארציים. בראגין הניח שהוועד לשיקום יהיה מוכן להגיש סיוע דומה ליהודי רוסיה הסובייטית.

ההיגוי של הרשות ימצאו, מלבד הנציגים של הגאוקומאטים המתאימים, באיכוח הארגונים הציבוריים היהודיים בברית-המועצות ובחוץ לארץ. הרשות הממלכתית תהיה בגדר ישות משפטית, החולשת באורח בלתי אמצעי על קרן הקרקע ועל המקורות הפיננסיים. הרשות בוחרת מתוכה את ההנהלה הטכנית, שעליה תוטל משימת הקונקרטיזציה והביצוע של הוראותיה. את המנהלה הזאת ינחה המנהל הראשי, שאף הוא יאושר על ידי הצי"ק של הברית. על פי היתר מטעם הצי"ק של הברית יכול להצטרף להנהלה הטכנית גם נציג אחד של הארגונים מחוץ לארץ.

התזכיר השני, שנוסח קצת יותר מאוחר, אבל נענה, על פי המקורות שלנו, לפנייתו של בראגין, הוא תזכירו של גריגורי ברוידו, ששימש לעת ההיא כסגנו של סטלין בקומיסריון לעניינים לאומיים. מסמכו נתחבר לקראת סוף נובמבר או ראשית דצמבר 1923 והופנה לחברי הפוליטבירור.¹⁷

התזכיר מציג קונצפציה חדשנית, להערכתנו, בחשיבה המארקסיסטית באשר לקיפוח היהודים מבחינה משפטית. אבל מה שחשוב לא פחות היא הקביעה שלמדינות הנא"פ צריך שיהיה, וגם חשוב שיהיה, יישום בכל הנוגע לטיפול בשאלת היהודים. ובנידון הוא פוסק:

4. ברית הפרולטריון עם האיכרים העניים בתרגום ללשון יחסי החברה היהודיים צריכה להתממש בדמות סיוע ריאלי לדלת-העם היהודית לעבור למשק חקלאי.

ללמדך כי דלת-העם היהודית מקבילה מעמדית לאיכרות הענייה וחובה לחשוב עליה כעל בעלת-בריתו של הפרולטריון, בדומה לאיכרות. ועל כן:

6. לאור כל אלה האמצעי הנאות יותר לממש 'ברחוב היהודי' את הברית בין הפרולטריון לבין בעל הקנין הזעיר, להגביר בו את ההשפעה האידיאולוגית של הפרולטריון (המאבק בציונות) ולכוף את הזעיר-בורגנות היהודית להגמוניה של הפרולטריון ושל מדינתו היא מדיניות אקטיבית לסידור המוני היהודים על הקרקע.

7. לפוליטיקה כזאת עשוי גם להיוודע משקל בינלאומי. דהיינו: א. היא תפעל נגד הציונות בקנה מידה בינלאומי. ב. היא תפתור את השאלה היהודית, שהיא המעיקה ביותר. ג. היא תפתור את הבעיה שבמרוצת מאות שנים רבות לא יכלה הבורגנות לפותרה. ד. היא תעורר אהדה בקרב הבורגנות היהודית באמריקה ובאירופה הממלאת תפקיד לא מבוטל בשאלות יחסי החוץ שלנו.

17. בעמוד השער של התעודה, שנשתמרה בחטיבת הקומזס החסויה בארכיון GARF והגיעה לידינו, בא הציון, שהעתקים מיוחדים נשלחו לטטאלין, קאמנייב, ריקוב וקאלינין. GARF, f. 7541, o. 1, d. 17

ולבסוף ה. היא תסייע להורים אמצעים מחוץ לארץ לצורך שיקום חקלאותנו [ההדגשות שלי - מ"מ].

התזכיר הציג לייסוד ליד הוועד הפועל המרכזי של ברית-המועצות רשות לסידור על הקרקע של העמלים היהודים.

2. להורות לוצי"ק [הוועד הפועל המרכזי הכל-רוסי] ולוואוצי"ק [הוועד הפועל המרכזי הכל-אוקראיני] להקצות שטחי קרקע בתחומי החוף של הים השחור (בכל מקום שבו יקל לעשות את זה) בשיעור של מיליון דיסאטינות. 3. להתיר לנארקומנאץ [דהיינו הקומיסריון לעניינים הלאומיים של סטלין] לפתוח בשיחות עם ארגונים [בורגניים] של יהודי אמריקה ואירופה בכל הקשור למשיכת הון שיכול לממן את טיובן והכשרתן של קרקעות שיועמדו לרשות ההתנחלות ואת ההתנחלות עצמה.

4. משיכת ההון תוכל להיעשות או על ידי כינונו של בנק מיוחד, או על ידי הקמת ועד 'ציבורי' מיוחד, שישתתפו בו גם נציגי החברות הממנות את ההתנחלות, או בדרך של חתימה על הסכמי זכיון מיוחדים.¹⁸

בשני סעיפים חשף ברוידו את התוכנית המרחיקה לכת. ראשית, כשדיבר על הצורך להקצות מיליון דיסאטינות (11 מיליון דונם) והגדיר את המיקום באזור החוף של הים השחור, ובכך נמצא חוזר על הצעותיו האופרטיביות של בראגין. ושנית, ברמזו שבדרך זו יקום מפעל שגם הבורגנות היהודית לא יכלה לממשו במשך מאות בשנים. אם נחזור לנאמר לעיל, הרי אף שברוידו לא נזקק לנימוקים פוליטיים לביסוס ההצעה, כלומר לא ציטט בדיוק את בראגין, הוא דן בנושא במובהק מתוך תשומת לב למשמעות הפוליטית והלאומית האובייקטיבית של המפעל.

הייבסקציה וזיקתה לרעיונות

הייבסקציה לא הייתה בין הנמענים של ברוידו, ועל פי העולה ממקורותינו, היא גם לא יודעה במישרין באשר למתרחש. וכך אף שהיא נגעה לדבר מיוזמתה, דרבנה אותו בשלבים שונים ועמדה מאחורי התזכירים של גולדה וכנס ההתייעצות ב־1923, שבו חזר ופרש את תוכניותיו. ברם, גורמי הפוליטבירור לא מהירו לערב את הייבסקציה בתכונה שתופעלה על ידיהם, ויש יסוד איתן לטענה שהם רצו להוציא את הייבסקציה מכלל הגורמים המעורבים. סיבת הדבר הייתה נעוצה במוניטין האנטי-לאומיים והניהיליסטיים שיצאו לה לייבסקציה ברחוב היהודי ברוסיה, ובראש ובראשונה בתפוצה היהודית הרוסית בעולם. שהרי הייבסקציה הייתה חייבת, או נדמה היה לה שהיא חייבת בחינת חוזר בתשובה, להפגין צייתנות פסידו-מארקסיסטית, לגונן

18. כהתאם לתקנות הנא"פ בדבר משיכת הון זר להשקעות ברוסיה הסובייטית.

בקרב חוגי האינטליגנציה היהודית על המורשת התיאורטית של לנין וסטלין בשאלה הלאומית היהודית, ובמצוקתה האידיאולוגית נתפסה לפסיקות מיליטנטיות, אנטי-ציוניות בעיקר, שהדעת לא סבלה אותן. הקורא יתהה אל נכון על ניסוחי שיש בהם שמץ של אפולוגטיקה, ואינני מכחיש את הדבר, שהרי התייעוד שנפרש לפניי, ומקצתו אביא להלן, מלמד שמי שנקראו ייבסקים, לא היו אלא חברי המפלגות הלאומיות הסוציאליסטיות היהודיות, ואף שנאלצו להתפרק במסגרת מה שכונה בומבסטית 'מסע הניצחון האידיאולוגי של מהפכת אוקטובר' ולשמוט כביכול את מטענם האידיאולוגי המקורי, לא נשתחררו ממנו הלכה למעשה. יתרה מזו, הם האמינו שיש בידם רבותא, כלים ממלכתיים לקידום הפתרונות הרצויים.

רמז ראשון למצוקת הייבסקציה על רקע הצעדים שהופעלו בצמרת השלטון עולה מתוך הפרוטוקול של ישיבת הייבסקציה מ-10.11.23. בישיבה נקבע שחשוב להקים ליד אורט¹⁹ ועדה מקרב פעילים יהודים מפלגתיים וסובייטים לקידום ההתנחלות. לדעת הייבסקציה, נועד אורט להיות מופקד על הנושא. אולם ההחלטה דיברה גם על הצורך לצרף את החבר אברהם בראגין, אף שנחשב בלתי מפלגתי. עלינו להסיק מזה, שמעורבותו של בראגין, ואפשר גם תזכירו, הגיעו לידיעת הלשכה, והייבסקציה שקלה באופן עצמאי דרכים כיצד להסב אליה את ייזום המפעל. חשוב להטעים כי היא לא נרתעה מן הבחינה הרעיונית, לרבות המטרות המרחיקות לכת. הא ראייה: היא הציעה לצרף את בראגין.²⁰

שבוע מאוחר יותר, בישיבה ב-17.11.23, יידעה אסתר (פרומקין)²¹ את חבריה, שבימים הקרובים תתקיים ישיבה בעניין ההתנחלות היהודית בניהולו של ברוידו, ממלא-מקומו של סטלין בנארקומנאץ.²² הייבסקציה ניסחה לאלתר סיכום עקרוני המחייב את היוזמה. ברם פרומקין לא ידעה פרטים על תוכן הדיון ועל ההצעות האפשריות וממילא לא יכלה לתלוך דבר עם חבריה לדיון. רק לקראת סוף נובמבר או בראשית דצמבר הגיע לידי הייבסקציה תזכיר של ברוידו, והיא דנה בו בישיבתה ב-8.12.23. נעבור לסיכום שנתקבל בפורום הזה:

שמעו: 3. על התזכיר של הח' ברוידו לפוליטבירור; החברה פרומקין מודיעה

19. הכוונה לאורט הסובייטי, הגדרה שניתנה לכל מערכת האורט הרוסית לאחר המהפכה, כאשר נותקה פורמלית מאורט הקודם, שמוסדותיו עקרו לברלין. האחרונים כוננו עצמם כהנהלה של אורט העולמי, שטיפלה גם בסניפי אורט בכל המדינות שנתקו מרוסיה; המדינות הבלטיות, פולין ושטחי בסרביה. מטבע הדברים החל אורט העולמי להרחיב פעולתו גם בתפוצות יהודיות אחרות. ראה: א' מוניץ, ארגוני 'אורט' בכרית המועצות 1917-1938, תל-אביב 1981.

20. פרוטוקול מס' 14 של לשכת הייבסקציה, RCKhIDNI, f. 445, d. 133

21. כינויה של מלכה ליפשיץ (1885-1943), לשעבר מן המנהיגות הבולטות של הבונד. נספחה אל המפלגה הבולשביקית ב-1921 באקט הסופי של התחללות הבונד. בין נימוקי צעדה הטעימה את היתרון שיהיה לייעדי הבונד לכשייאבקו עליהם באמצעות הייבסקציה.

22. פרוטוקול מ-17.11.23.

שמ"מ הנארקומנאץ, החבר ברוידו, הגיש תזכיר לפוליטבירו בדבר ייסוד ועד לסידור היהודים על הקרקע ליד הצייק של ססט"ר.
 החליטו: 1. בלי להיכנס להערכה על הביסוס התיאורטי שבתזכיר ובלי להודות עם התקוות המוגזמות שבאו לידי ביטוי בדבר זרימת סכומי כסף גדולים מחוץ לארץ - לתמוך בהצעה המעשית שבתזכיר החבר ברוידו, בהביאנו בחשבון את הגידול האדיר של התנועה להתנחלות בקרב היהודים.
 2. אם תוקם ועדה, לראות הכרח שבהרכבה ייכללו חברים מוסמכים המכירים את תחומי העבודה היהודית.²³

המאלף הוא שלייבסקציה לא היתה הסתייגות מן התוכנית בכללה. היא רק הפגינה רתיעה מפני התקוות לגיוס הון יהודי רב ומרעיון השיתוף עם חוגי הבורגנות היהודית. ההיבט שגלגל עליה חרדה של ממש היה החשש, שיוזמי המפעל מבקשים לדלג עליה. אין להניח שהייבסקציה ביקשה להקפיד על חלקה במפעל כדי לחבל בו או כדי לרוקנו מתכניו הלאומיים.

בעקבות התזכיר של ברוידו והדיון בו בפוליטבירו הורכבה ב־29.12.1923 ועדה בהרכב: אלכסנדר ד' צירופה,²⁴ גיאורגי פיאטאקוב,²⁵ ואלריאן ו' קויבישב,²⁶ אלכסנדר פ' סמירנוב²⁷ וגריגורי ברוידו.²⁸ ההחלטה בדבר ההרכב הדהימה את הלשכה המרכזית של הייבסקציה, שראתה בהחלטותיה מ"8 בדצמבר הצהרת תמיכה בתוכנית, וממילא קיוותה שתשותף בכל הדיונים הפרלימנריים. היא מיהרה להגיב והפעילה

23. פרטוקול מס' 15, שם.
24. צירופה, אלכסנדר דימיטרייביץ', 1870-1928. נולד במחוז סבר'יה, מת בקרים. בשנים 1928-1921 כיהן כמשנה ליו"ר הוועדה מטעם מועצת הקומיסרים לענייני עבודה והגנה (STO). ב־1923 יו"ר הגוספלאן (הרשות לתכנון ממלכתי), גם חבר הצייק הכללי. מהקונגרס ה־12 שימש כחבר הוועד המרכזי.
25. פיאטאקוב, גיאורגי ל', 1890-1937. ממלא־מקום היו"ר של הגוספלאן. נספה בטיהורים.
26. קויבישב, ואלרין ולדימירוביץ', 1935-1988. בתקופה הנידונה היה ממלא־מקומו של ראש מועצת הקומיסרים וממלא־מקום היו"ר של המועצה לעבודה ולהגנה (STO).
27. סמירנוב, אלכסנדר פ', 1877-1938. חבר הוועד המרכזי וחבר הוועד הפועל של ברית־המועצות. בתקופה הנידונה שימש כקומיסר לענייני קרקע של הפרוציה הרוסית. נספה בטיהורים.
28. ברוידו, גריגורי איזודורוביץ' (איסאקוביץ'), 1885-1956. ב־1903 הצטרף לסוציאל־דמוקרטים ונספח לבולשביקים. ב־1905 פעל בטאשקנט וערך שם את *Soldatskaia gazeta*. בעת מהפכת פברואר חזר לפעול בטאשקנט ונקט תחילה עמדות מנשביסטיות. אחר כך חזר לבולשביקים. ב־1919 חבר ב־Revsovet של הארמיה הראשונה בחזית המזרחית. ממארגני האוניברסיטה הקומוניסטית של המזרח והרקטור שלה עד 1926. ב־1921-1923 שימש משנה לקומיסר לענייני לאומים. חיבוריו: *Nazional'no kolonial'ni vopros*, Moskva 1924; *Nazional'ni vopros i RKPb*, Moskva 1925. ערך יחד עם לאורונטי בְּרִיָה ספר זיכרון ללאדו קטסחובלי. בפרסום בא שמו כעורך בלי שהובאה בספר תרומה מפרי עטו. את המבוא ההיסטורי כתב בְּרִיָה. היה פעיל במוסדות השלטון עד 1941, ואחר כך שימש כנציג בכל מיני מוסדות.

לבעיות האגרגציה והטריטוריאליזציה של היהודים

ערוצי השתדלות. מה שהמריץ את הייבסקציה הייתה התחושה, שיש כאן יד מכוונת השוקדת להרחיק אותה ממעורבות מנחה בשאלה המרכזית של החיים יהודיים.²⁹ מעניין עד למאוד מכתב המחאה וההשתדלות שהייבסקציה טרחה לשגר לפי כתובתו של החבר רודווסטאק, מזכיר הוועד המרכזי של רִק"פ(ב) (המפלגה הקומוניסטית הרוסית [בולשביקים]).³⁰ הפנייה, ללא תאריך, הוגדרה חסויה ודחופה.

הלשכה המרכזית של הייבסקציה שליד הוועד המרכזי של רִק"פ מוצאת להכרחי לשלב בוועדה, שנוסדה על פי החלטת הפוליסביורו מ־29.12.23 (בהרכב: צירופה, פיאטאקוב, קויבישב, סמידנוב וברוידו), לצורך בחינת התזכיר של החבר ברוידו בדבר ייסוד ועד לסידור על הקרקע של היהודים העמלים, חבר אחד מן הלשכה המרכזית של הייבסקציה שליד הוועד המרכזי של רִק"פ(ב), האחראית בפני הוועד המרכזי על העבודה היהודית של המפלגה.

העובדה, שבהרכב הפותח של הוועדה לא נכלל אף אחד מחברי הלשכה המרכזית, תמנע מן הוועדה לקבל הארה רב־צדדית של הבעיה כפי שהיא נראית בעיני המוני העמלים היהודים, תיטול מן הוועדה את האפשרות לקבל את החומר ההכרחי לצורך התמצאות בנושא, והיא עשויה להתפרש בקרב היסודות המפלגתיים והבלתי מפלגתיים כהתעלמות מוזהלת של הוועד המרכזי מן הלשכה המרכזית, עובדה המערערת את האמון בלשכה המרכזית ותקשה במיוחד על עבודתה.

הלשכה המרכזית מבקשת לכלול בהרכב הוועדה את חברת הלשכה המרכזית החברה פרומקינה מ"ב. הצעה ברוח זו הנך מתבקש להביא בפני הפוליסביורו.

ממלא־מקום מנהל האיג'יטפרופ' ומנהל מחלקת־המשנה למיעוטים לאומיים שליד הוועד המרכזי של רִק"פ(ב) - פופוב.
מזכיר הלשכה המרכזית של הייבסקציה שליד הוועד המרכזי של רִק"פ(ב) - מרז'ין.³¹

שני נספחים:

1. תזכירו של החבר ברוידו לפוליסביורו של הוועד המרכזי.

29. פרוטוקול מס' 17, RCKhIDNI, f. 445 d. 133

30. רודווסטאק, יאן ארינסטוביץ', 1887-1938. חבר הוועד המרכזי מ־1920. שימש בתפקידים מרכזיים בתחום המשק. נספה בטיהורים.

31. מרז'ין, אברהם, 1880-1937. היה חבר הבונד ועבר אל הבולשביקים בין הראשונים. עמד בראש המחלקה היהודית בנארקומנאץ. היה חבר הלשכה המרכזית של הייבסקציה ואחר כך ישתלב בעבודת הקומוז וישמש כמזכירו הדומיננטי.

2. תעתיק מן הפרוטוקול של ישיבת הלשכה המרכזית של הייבסקציה ליד הוועד המרכזי של רִקִּפִּב (ב) מה־8.12.1923.³²

ואכן כבר בישיבה ב־17.1.24 של הלשכה המרכזית של הייבסקציה דיווח מרז'ין על שיחות בירור שונות שהיו לו בקשר לשיתופה של הייבסקציה במפעל. הוא סיכם שהשיחות הניבו פרי, אם כי לא הפיגו את המסויגות. לקראת סוף חודש ינואר 1924 זומנה אסתר פרומקין כנציגת הייבסקציה לישיבות הוועדה המכינה.³³ בישיבת הלשכה (מס' 19) מ־9.2.24 כבר יכלה פרומקין להביא דיווח ראשון על עבודת הוועדה. והנה לשון דיווחה:

ברוידו דיבר במפורש על יצירת מחוז יהודי. הוא התעכב על המשמעות הפוליטית של המפעל בקנה מידה בינלאומי ועל האפשרות לגרוף לעניין סיוע חוץ גדול בשיעור של 100 מיליון דולר.

פרומקין דיברה על זהירות ועל הצורך במתן פומבי רב (mussirovanii) בעיתונות לעניין המחוז היהודי. היא פקפקה אם ניתן לגזור טריטוריה רצופה (sploshnuyu territoriyu), כפי שנעשה הדבר למען הגרמנים באזור הוולגה, בגלל פיזור הכפרים היהודיים.

בוויכוח התעוררה התנגדות לרעיון המחוז היהודי בדרום ובקרים. דיברו שזה יעורר אנטישמיות. הציעו את הקירספובליקה או את המחוז הדרומי־מזרחי (Kirrespubliku ili yugovostochnuyu oblast).

פרומקין טענה שההתנחלות באזורים מרוחקים מתחום המושב צפויה לכישלון. היא תמכה בדרום אוקראינה, בקרים ובאזורים קרובים. עניין האזור נשאר פתוח.

ברוידו תבע שבוועדה לא יהיה אלא איש ייבסקציה אחד, כדי לא לדחות את הבורגנות היהודית. פיאטאקוב תמך במתצית.

נתקבלה החלטה ברוח הצעות של ברוידו, כלומר עם נציג אחד מטעם הייבסקציה. נוסחה גם שורת החלטות מנחות:

1. הקמת הקומוזט.
2. הוועדה תגדיר את האזורים. תהיה לה סמכות לנהל משא ומתן בנידון, וכמו כן עם המוסדות הכספיים.
3. ההרכב: יו"ר, סמידוביץ', פ'י; מ"מ, רקובסקי; חברים: קלימנקו, סעיד גלייב, ברוידו, סמירנוב, אסתר פרומקין, נציגי הצ"ק בביילורוסיה ובאוקראינה.³⁴

³² RCKhIDNI, f. 445, o.1 d. 19

³³ המסויגות התמידה עד לכינון הקומוזט עצמו באוגוסט. נדרשה החלטה נוספת שתבטיח את צירופם של אנשי הייבסקציה לצוות ההיגוי של המפעל.

³⁴ תיק מס' 19.

לבעיות האגרויזציה והטריטוריאליזציה של היהודים

הנה כי כן הייבסקציה לא שללה את התוכנית. נהפוך הוא. היא הודהה עם התכלית הפוליטית בדבר יצירת דפוסים של ממלכתיות יהודית סובייטית. יתרה מזו, היא לחמה על זכותה להיות מעורבת, ואפילו מנחה את הביצוע. עדות לכך התזיזים שאסתר פרומקין ניסחה ב־11.2.1924. את תזכירה הכתירה: 'לשאלת ההתנחלות החקלאית היהודית'. לא אביא את כל פרטי שיקול הדעת שהיא פרשה במסמך, אלא רק את טיעוניה הנוגעים לארגון הרשות, לסוגיית הממלכתיות היהודית ולשאלת הטריטוריה הרצויה:

9. על מנת לנתב את התנועה הספונטנית הזאת לערוצי התנחלות מתוכננת ולהביא אותה לכלל התאמה עם תוכניות השיקום האגררי ברפובליקת הסובייטיות, הכרחי שהנהלת התנועה תעבור לידי המוסדות המרכזיים של השלטון הסובייטי, אגב שיתופם בעניין של הארגונים הציבוריים היהודיים. הכרחי לכוון ליד הצי"ק של ברית-המועצות רשות מיוחדת. הרשות הזאת יכולה למשוך לנושא סיוע פיננסי מסוים מחוץ לארץ.

10. בדרום אוקראינה, בגבולות המחוזות אודסה, יקאטריןסלאוב ודוניץ, קיימים מרכזים יהודיים עירוניים וכפריים גדולים [על פי מפקד 1920 חיו באזור 706,798 יהודים, ומזה בכפרים 94,855 איש], וכמו כן בקרים הצפונית מצויות חלקות חופשיות ניכרות ברשות קרן הקרקע הממלכתית. על פי התנאים האקלימיים והמשקיים, מכוח הסמיכות למחוזות המיושבים בצפיפות על ידי היהודים, מכוח הסגולות הנפשיות המיוחדות של האוכלוסייה היהודית וגילויי המשיכה הספונטנית של ההתנחלות היהודית הסטיכית, ראוי לכוון דווקא לאזורים אלה את ההתיישבות.

11. נחוץ להקצות לאלתר חלקות קרקע מתאימות לצורך התנחלותם של היהודים. החיסכון המכסימלי באמצעים והשימוש התכליתי בהם יושג, כאשר האדמות שיוקצו להתנחלות יצטרפו ככל הניתן לאזורים רצופים אחרים, וישתרעו בקרבת המקומות שבהם מרוכזת האוכלוסייה היהודית. בחירת אזורים אחרים, הפרושים הרחק מתחום המושב היהודי והמותאמים פחות להתנחלות ההמונים היהודיים, תדון את כל המפעל לכישלון.

הגדרת הטריטוריה היעודה

ראינו שמתחילת הדיון בטריטוריה היעודה למחוז היהודי התמקדה תשומת הלב בשטחים שמסביב לימת אוזב. פרומקין הגדירה אותם, בלשון המתאר האדמיניסטרטיבי של זמנה, כחלקים ממחוזות אודסה, יקאטריןסלאוב ודוניץ. גם היא הוסיפה את קרים הצפונית. בראגין, וכמוהו ברוידו, דיברו גם על החוף המזרחי של ימת אוזב, אזור צ'רנומוריה שמנהלית היה שייך לקובאן, כלומר לפדרציה הרוסית. פרומקין גם ביטאה התנגדות חריפה להכוונת ההתיישבות היהודית לשטחי הרפובליקה הקריגיוזית, ולא כל שכן לתחומי סיביר הדרום-מזרחית, מה

שייקרא לאחר מכן בירובידו'אן. לטיכום, המחוז היהודי, ולימים הרפובליקה היהודית, היו צריכים לקום מסביב לימת אוזב.

ואולם חיש מהר התברר שהגורמים המופקדים על קרנות הקרקע אינם ממהרים למלא את ההוראות, אלא הם מחפשים טיעונים מטיעונים שונים, כדי לבלום, להשתמש, לשבש במזיד, לשים מקלות במפעל ולרסקו בטרם יעמוד על רגליו. הלחצים שהקומזט ניסה להפעיל באמצעות מוסדות השלטון המרכזיים לא הועילו לשבור את ההתנגדות מיסודה. הקרקעות שניתנו ליהודים בדרום אוקראינה או בקרים ניתנו תוך עיכובים והשהיות, והתכנון לטווח ארוך הפך למגוחך ובלתי יעיל. חוקה יותר ויעילה יותר הייתה ההתנגדות באוקראינה, והיה ברור שאוקראינה לא תיאות בשום פנים ואופן לוותר על חלקי 'המולדת' לצורך יצירתה של רפובליקה יהודית. קרים הייתה חלשה יותר, ועל כן ניתן היה לכופף את מוסדותיה, אבל שוב, לא בקצב הרצוי ולא לגבי שטחים שנחשבו רצויים ביותר.

כתוצאה מזה הוסב לחצו של הקומזט יותר ויותר כלפי קרן הקרקעות של הרפובליקה הרוסית, שחלשה על שטחי קובאן ונגעה למתאר המצופה של הרפובליקה מצד מזרח. שייך לזה עניין השטחים המוצפים של ימת אוזב, החופפים למעשה את כל שטחו של החוף האזובי שכרשות הרפובליקה הרוסית. נשקלו גם שטחים במחוזות פנימיים קצת יותר של פלך קובאן. ואולם הקומזט, משנתן דעתו על ההצעות בדק אותן. תמיד מנקודת הראות של הממלכתיות היהודית, דהיינו מאספקט קרבתן למוקד הרפובליקה, שצריך היה להיות בסביבות ימת אוזב. כל שטח שלא נמצא בטווח הקרבה הבלתי אמצעית נדחה לקרן זוית. ברם גם לגבי השטחים האלה הופעלה השיטה הידועה. הפעם עסקו בזה שלטונות קובאן, בתמיכתם הגלויה והסמויה של פקידי הקומיסריון של הפדרציה הרוסית לענייני קרקעות, אשר הפעילו את מיטב תמרוניהם לסכל את המפעל ולהביאו לחידולו.

עניינים אלה כולם תובעים מחקר מיוחד שראוי לעשותו בהקדם. אגב, מעניין שבירובידו'אן הוצעה ונשקלה בעוד מפעל ההסבה של היהודים אל הקרקע באב³⁵ ועל כן לא ייפלא שהשלטון הסובייטי, משנקלע למצוקת ביגודי האינטרסים הלאומיים, החל להפעיל לחץ לקביעת בירובידו'אן כארץ היעד של ההתנחלות. חשוב לשים לב בהקשר זה, שבזיקה לתוכנית בירובידו'אן הובלטו פחות היעדים הכלכליים, ואילו הצרכים הפוליטיים של האומה היהודית, המבקשת מעמד של שוויון בקרב משפחת העמים הסובייטית הועלו למדרגת מוטיב מנחה.

35. הקדשתי לנושא רשימה שתתפרסם בשורשים, ט (1995).